

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei
Munkahelyi vitára készült változat

Az értékrend és életminőség összefüggései
Havasi Virág

Témavezető: Lévai Imre, tudományos tanácsadó, az MTA doktora

Debreceni Egyetem
Közgazdaságtudományi Doktori Iskola
„Versenyképesség, globalizáció, regionalitás” doktori program

Debrecen
2009

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
A kutatás témaválasztásának indoklása.....	2
Kutatási előzmények, a kutatás motivációja	3
Kutatási célkitűzés.....	4
A kutatás módszerének bemutatása.....	5
A dolgozat szerkezete.....	9
A kutatás kérdései, hipotézisei, és a kutatási eredmények alapján megfogalmazott tézisek ...	10
További kutatási irányok.....	18
A kutatás során megfogalmazódott tanulságok, javaslatok.....	18
Irodalomjegyzék.....	26
A szerző disszertációhoz kapcsolódó publikációi.....	27

A kutatás témaválasztásának indoklása

Számtalan válasz létezik a következő kérdésekre: mi a gazdaság, mi a gazdaságtudomány, ez utóbbinak mi a tárgya, mik a módszerei, milyen az elméletek kifejtésének nyelve, milyen a tudomány és valóság viszonya, mi a tudomány célja, stb. Nem teszek kísérletet az e kérdésekre adott válaszok példálózó felsorolásra sem, csupán néhány számomra fontos tényezőt emelek ki.

Karl Popper tézisei között szerepel, hogy egy tudomány sikerességét az határozza meg, hogy mennyire érdekesek és jelentősek a problémák, melyeket tárgyal és hogy mennyire egyenesen, becsületesen és egyszerűen ragadja meg azokat. Számomra ezen kívül fontos, hogy a tudomány és a valóság szoros kapcsolatban álljon, azaz a tudomány törekedjen a valóság leírására és arra is, hogy eszközöket szolgáltatson e valóság megváltoztatásához (vagy legalábbis próbálja meg).

Az emberek, emberiség legalapvetőbb céljai a boldogság és a túlélés. E célok eléréséhez szolgál eszközzel a gazdaság szférája is, mely akkor működik jól, ha e feladatokat teljesíti. Korunkban azonban mintha önértéke lenne a gazdaságnak, és túlságosan nagy hatalma a gazdaság rendszerének életünk egyéb területei felett. A szociológus Jürgen Habermas úgy fogalmaz, hogy a rendszer világa gyarmatosítja életvilágunkat, felzabálja azt.(Habermas [1985]) Mintha a gazdaság világának sajátos elképzelése lenne arról, hogy mi

teszi az embereket boldoggá, s bár igényeinket-szükségeinket kutatja is, de még inkább termeli, ráadásul elsősorban anyagi igényeinket.

Vajon tényleg ilyen a mai gazdaság? És ha igen, ilyen is marad? Milyen változásoknak vagyunk részesei éppen? Hogyan tudjuk befolyásolni e folyamatokat, ha egyáltalán tudjuk?

Cselekvéseink mozgató rugói a céljaink és értékeink, melyek mind-mind változtak a történelem folyamán és joggal feltételezhetjük, hogy tovább is fognak változni. Mint ahogy a gazdasági rendszer maga is változott, részben éppen az értékek változása miatt. Ezzel a témakörrel foglalkoznak Ronald Inglehart munkái, melyek az 1980-as évek óta folyamatosan, több hullámban zajló világ érték kutatások (továbbiakban: WVS) eredményeit dolgozzák fel.

Ugyanakkor az emberiségnek nemcsak értékei, együttélésének rendszerei változtak, hanem a boldogság „fogalma”, talán meghatározói is. Azt tudjuk, hogy a pénz nem boldogít, s ehhez hozzá tenném, a gazdasági növekedés sem. Mégis akkor mi? E kérdésekre a boldogság és életminőség kutatások keresik a válaszokat.

A kutatás és dolgozat e két témakör összekapcsolására tesz kísérletet. A szubjektív jóllét (hétköznapi szóval: boldogság) kérdése véleményünk szerint az egyik legfontosabb, ami felvethető a tudományokban, akár a pszichológiában, filozófiában vagy éppen a közgazdaságtanban. Hiszen –ez utóbbira fókuszálva, ahogy azt már hangsúlyoztuk is- mi más lehet a gazdaság szubsztanciális értelemben vett célja, mint az emberek jólétének és jólétének biztosítása, növelése. A jól lét azonban érték-függő kérdés, ahogy érték-függő a gazdaság működése, működtetése is.

Kutatási előzmények, a kutatás motivációja

2003-ban kezdtem PhD tanulmányaimat a Gazdaságelméleti tanszék tanársegédként. Munkám során besegítettem a „Kultúra és piacgazdaság” című tárgy oktatásába, melynek során professzorom kezembe adta Ronald Inglehart „Modernisation and Postmodernisation” című könyvét és biztatott, hogy foglalkozzam az értékek témakörével. Noha Inglehart módszereit és következtetéseit sokan vitára hívják, számomra lenyűgözően meggyőző bizonyítékokkal szolgált elméletének, főbb állításainak igazára. A témában való elmélyedésem egy feltáró jellegű kutatással kezdtem, egy falucskában lekérdezve a WVS kérdőívet, melynek során azt tapasztaltam, hogy e falu lakóinak értékrendje gyökeresen más, mint ami a WVS magyar adataiból következett volna. E kutatással párhuzamosan értékekkel kapcsolatos irodalmat kezdtem feldolgozni, többek között Weber, Marxot, Fukuyamát, Rifkint (azért e szerzőket emelem ki, mert ők voltak rám legnagyobb hatással), és J. S. Millt,

akinek a boldogságról szóló elmélkedése nagy hatást tett rám. Az ingleharti elemzések leggyengébb láncszemének ráadásul éppen az étellel való elégedettséget, boldogság kérdéskörét éreztem, s így született az elhatározás, hogy e téren végezzek alaposabb kutatásokat. A szakirodalom tanulmányozásában az életminőség felé fordultam. Néhány kiemelkedő név a közgazdaságtanból Pigou, Abramowitz, Sen, a pszichológia tudományából Diener és Csíkszentmihlyi és számos elhelyezhetetlen szerző, mint Erikson és Veenhoven, akikkel „kapcsolatba kerültem”.

Lassan megfogalmazódtak kutatási célkitűzéseim és kérdéseim, valamint a kutatás struktúrája.

Kutatási célkitűzés

Dolgozatom célja az érték- és életminőség kutatások összekapcsolása, az ingleharti érték kutatások és elemzések kibővítése, mélyítése.

Inglehart ugyanis nem foglalkozott az egyes országok különböző területeinek értékrendi különbségeivel, mivel azt feltételezte, hogy azok kisebbek, mint az országok között tapasztalható különbségek és nem foglalkozott az országokon belül a különböző népcsoportok értékrendje közti esetleges eltérésekkel sem. A szubjektív életminőség (hétköznapi szóval: boldogság) kérdését pedig felvetette és a gazdasági fejlettséggel való összefüggését vizsgálta, de nem foglalkozott annak az értékrenddel való összefüggéseivel és sajátos belső struktúrájával. (Ez nem csoda, hisz az életminőség kutatások önmagukban is akkora volumenűek, mint az értékutatások, tengernyi módszer, eredmény és persze kutatásra váró téma van velük kapcsolatban, külön folyóirat és honlap).

Az ingleharti értékutatások feltártak egy posztmodernizációs fejlődési pályát, mely során az anyagi értékek által dominált modern társadalmak a gazdasági fejlődés hatására posztmodern társadalmakká válnak. Ez utóbbiak fő értékorientációi az önkiteljesítés és életminőség növelése. Inglehart további megállapítása, hogy az értékek a prefelnőtt korban alakulnak ki az akkor tapasztalt anyagi körülmények hatására, s ezzel összefüggésben csak intergenerációsan változnak. (Inglehart [1997]) A WVS ezen eredményei számomra vitán felül állnak (kivéve talán, hogy nem pusztán az anyagi körülményektől függ a kialakuló értékrend).

Saját kutatásomban azt vizsgáltam, hogy vannak-e területi és nemzetiségi különbségek az értékrendben egy adott országon (jelen esetben Magyarországon) belül. Kíváncsi voltam ugyanakkor a gazdasági élet szempontjából kiemelkedő fontosságú értékek területén a hazai

kilátásokra, problémákra és az ezekből adódó esetleges feladatainkra, lehetőségeinkre. A mai Magyarország egyik legsúlyosabb, legveszélyesebb társadalmi problémája a cigányság kérdése. Sokak vélekedése, hogy a cigányok eltérő értékrendjük miatt nem tudnak sikeresen integrálódni a többségi társadalomba. Ebből adódott a kutatás azon kérdésfeltevése, hogy eltérőek-e a cigány emberek érték-preferenciái a többségi társadalomhoz képest.

Az életminőség kapcsán egyrészt arra voltam kíváncsi, hogy annak objektív (azaz a külső szemlélő számára is megmutatkozó) oldala összefüggésben áll-e a szubjektív (az érintett által megélt, megtapasztalt) oldalával, valamint, hogy az értékrendi különbségek mennyiben befolyásolják (befolyásolják-e egyáltalán) e szubjektív oldalt, s hogy mindez hogyan hat az általános elégedettség érzésére. Ezen kérdésekre született válaszok adalékot jelenthetnek a közgazdaságtan racionalitás problémájához, ahhoz, hogy racionális-e a cselekvő, milyen mértékben, életének mely területein.

Az életminőség kutatások számos kérdésben egymásnak ellentmondó eredményekre vezettek, e vitás ügyekben is állást szerettem volna foglalni.

A kutatás módszerének bemutatása

2007 és 2008 folyamán egy több, mint 800-as elemszámú kérdőíves kutatást végeztem, részben hallgatóim segítségével. A dolgozat e felmérés adatainak, valamint a WVS (1981-es és 2000-es hullámok) adatainak feldolgozásából született, melyek mellé egyéb statisztikai kiadványok adatait is felhasználtam. Az spss 11.0 program csomaggal végeztem az adatok feldolgozását.

A kérdőívezést három településen végeztük, Miskolcon, Bükksgentkeresztben és Pilisszentlászlón. A települések kiválasztásának szempontjai voltak, hogy legyen városi és falusi kutatási helyszín is, valamint hogy egy település közép- vagy nyugat-magyarországi fekvésű legyen. Miskolc választását az indokolta, hogy magam is e városban élek, Pilisszentlászlóét pedig, hogy Bükksgentkereszthez sok szempontból rendkívül hasonló település, csak éppen a Pilisben található.

A mintavételi eljárás Miskolcon kvótás minta-vétel volt. A minta összeállításánál arra törekedtem, hogy azon túl, hogy annak összetétele nemre, korra tükrözze Miskolc város lakosságának összetételét, tartalmazzon integrálódott roma és telepi roma embereket abban az arányban, amelyben a városban jelen vannak. Ezen felül egy civil alminta kialakítására is ügyeltem, valamint arra, hogy a kérdezettek a város különböző területeinek lakosai legyenek

és különböző iskolai végzettségűek. Egy meglehetősen bonyolult mátrix alapján jött létre tehát a végleges 676 fős minta.

A két faluban eredetileg egyszerű véletlen kiválasztáson alapuló mintavételi eljárás alapján folytattuk volna le a lekérdezést, azonban rendkívül rossz válaszolási hajlandóság miatt ezen módosítani kellett. Pilisszentlászló esetében szinte teljes lekérdezést hajtottunk végre, s állt össze a 87 fős minta, Bükkszentkereszten kvótás mintavételi eljárásra tértünk át. Ez utóbbi helyen mintánk elemszáma 111. A mintákat abból a szempontból tehát torzulnak tekinthetjük, hogy rendkívül sokan tagadták meg a válaszadást, és joggal feltételezhetjük, hogy a válasz megtagadóknak a megkérdezettektől eltérő értékrendje van. Viszont a kutatás tárgyának jellegéből adódóan és amiatt, hogy az említett torzító tényező mindhárom település esetében fennáll, a minta alkalmas az általunk feltett kérdések megválaszolására, a hipotéziseink tesztelésére.

A kérdőív összeállításának szempontjai:

A WVS kutatásokból, illetve kérdőívekből a saját kutatási célkitűzéseim szempontjából legfontosabbnak gondolt értékeket vizsgáltam, s a rájuk utaló kérdéseket változtatás nélkül vettem át. Ezek a következők:

-az érték-területek fontossága (mint általánosan orientáló kérdés csoport)

-a posztmodern értékek és választásuk (a WVS kulcskérdése)

-a teljesítmény motiváció (mint a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb faktora)

-a bizalom (a gazdasági fejlődés, s egyben az emberek általános közérzetének, emberi viszonyainak egyik kulcstényezője, melyben a volt szocialista országok erőteljes deficittel rendelkeznek)

A környezeti problémákat tekintve a WVS egyrészt a környezetvédelmi mozgalmak támogatottságát méri, másrészt az ilyen szervezetek tagságát és a számukra önkéntes munkát végzők arányát. Egyes hullámokban és egyes adatfelvételi helyeken pedig differenciáltabb attitűd-vizsgálatot is végez, olyan kérdésekkel, mint például hajlandó lenne-e a kérdezett több adót fizetni, ha tudná, hogy a keletkező plusz bevételeket a környezet védelmére fordítanák. Saját kutatásomban e kérdéshez eltérő irányból közelítettem: egyrészt kérdeztem a környezetvédelem fontosságát az egyén számára, másrészt vizsgáltam, hogy fogyasztóként milyen a kérdezett viszonya a környezetbarát termékekhez, technológiákhoz, harmadrészt pedig, hogy szelektíven gyűjti-e a szemetet. E két utóbbi téma már több is, mint egyszerű érték kutatás, hiszen a tényleges magatartást próbálja mérni, melyben tetten érhetők az emberek érték-orientációi is.

Az alábbi táblázat tartalmazza a kutatás életminőség részének operacionalizálását (az indikátorok a kérdőív megfelelő kérdéseiből állnak) Egyes indikátorok, mint például az életcélok kérdése egyben érték-kérdések is. Látható, hogy a táblázat egyes mezői üresen maradtak. Ezekben az esetekben bár a kutatott témához tartozó az adott kérdés, de jelen kutatásban vizsgálódás nem folyt.

Dimenziók		Objektív indikátorok	Szubjektív indikátorok
Having (materiális, nem személyes szükségletek)			
	Gazdasági erőforrás	-mekkora jövedelmet tart elegendőnek -nyaral-e, hol nyaral -hány szobás a lakása	-mennyire elégedett jövedelmi viszonyaival
	Környezet minősége	-légszennyezettség -zajártalom -zöld övezet aránya	- mennyire elégedett a környezete tisztaságával
	Biztonság	-bűncselekmények száma a településen -balesetek száma a településen	- mennyire elégedett a közbiztonsággal
	Egészségügyi állapot	-tudna-e 100 métert futni -hányszor volt beteg az elmúlt egy évben -hányszor volt orvosnál az elmúlt egy évben	- mennyire elégedett saját egészségügyi állapotával
	Táplálkozás	-egészségesen táplálkozik-e -szeretne-e egészségesen táplálkozni	- mennyire elégedett a táplálkozásával
	Lakáskörülmények	-hány szobás lakásban lakik	- mennyire elégedett lakáskörülményeivel
	Képzettség	-legmagasabb iskolai végzettsége	- mennyire elégedett lakáskörülményeivel
	Munka	-mi a foglalkozása -szereti-e munkáját -hasznosnak érzi-e munkáját -sikeres-e munkájában -volt-e munkanélküli tapasztalata -hol dolgozik (település és	- mennyire elégedett munkájával

		intézmény is) -ki tudja-e használni képeességeit a munkájában	
Loving (szociális szükségletek)			
	Család	-családi állapota -hány gyereke van -milyen gyakran beszélget gyerekeivel -hány testvére van -milyen gyakran beszélget testvéreivel -milyen gyakran beszélget szüleivel	- mennyire elégedett családjával -mennyire elégedett szerelmével
	Barátok	-hány barátja van -milyen gyakran beszélget barátaival -honnán ismeri barátaikat	- mennyire elégedett baráti kapcsolataival
	Helyi közösség		-mennyire elégedett a település közösségi életével
	Szervezeti tagság (civil aktivitás)	-tagja-e civil szervezetnek	
	Munkahelyi kapcsolatok		
Being (a személyiség fejlődésének szükségletei)			
	Harmónia a környezettel	-hány órát tölt a szabadban hetente -szelektíven gyűjti-e a szemetet -beruházási döntéseinél hogy veszi figyelembe a környezetvédelmi szempontokat	-a természet az emberért van/ az ember is csak egy, a többivel egyenrangú élőlény (melyik állítással ért inkább egyet)
	Elidegenedtség	-mennyire lehet megbízni az emberekben általában, a barátokban és a családtagokban -saját életének folyását ő befolyásolja-e vagy a külső körülmények -hány óra szabadideje van	-elegendőnek érzi-e szabadidejét

		hetente -mivel tölti szabadidejét	-van-e valami, amit szívesen csinálna szabadidejében, de nincsen módja, s miért -mi az a munka, amit a legszívesebben végezne, illetve van-e olyan, amit szívesebben, mint a jelenlegi munkája
	Integráció a társadalomba	-választói aktivitás -tagja-e politikai pártoknak -tagja-e civil szervezetnek	-mennyire fontos a politika
Az élet egészének értékelése		-mik a céljai az életben	-mennyire érzi magát boldognak -mennyire érzi magát sikeresnek -céljai megvalósulását milyen mértékűnek találja

1. táblázat. Az életminőség mérésének operacionalizálása a kutatásban

Az előbbieken kívül másodelemzést is tartalmazott a kutatás és a dolgozat, a WVS negyedik hullámának adatbázisát felhasználva.

A dolgozat szerkezete

1. A dolgozat első része szakirodalmi összefoglaló, mely meglehetősen összetett, de ezt az összetettséget indokolja a témaválasztás, annak interdiszciplináris jellege. A dolgozatban használt alapvető fogalmak tisztázása után a közgazdaságtan és társtudományai közötti viszony történetének rövid vázlatát találhatók, mely kitérést tartalmaz az értékek vizsgálatának módjára a gazdaság tudományán belül, valamint a kultúra és gazdaság viszonyára vonatkozó főbb elméletekre (II. fejezet). Ezek után következik az értékelméleti irodalom és az értékutatások összefoglalása, külön hangsúllyal a Ronald Inglehart által vezetett világ érték kutatások eredményeire, valamint a gazdaságtudomány egyes kutatási eredményeire (III. fejezet). Az elméleti rész az életminőség-kutatások vázlatos áttekintésével zárul, azzal együtt érintve a boldogság filozófiájának kérdését (IV. fejezet).

2. A dolgozat második részét alkotja saját kutatásunk bemutatása, annak hipotézisei, módszerei, operacionalizálása, valamint a kutatási eredmények ismertetése (V-VI-VII. fejezet).
3. A dolgozat záró része tartalmazza következtetéseket (VIII. fejezet).

A kutatás kérdései, hipotézisei, és a kutatási eredmények alapján megfogalmazott tézisek

Kérdés 1. Magyarországon belül tapasztalhatók-e területi különbségek az értékrendben? Mik az okai az esetleges eltéréseknek?

Hipotézis 1.a. Az ország kelet-nyugati tengelye mentén nyugatabbra posztmaterialistábbak az emberek.

Hipotézis 1.b. A városlakók posztmaterialistábbak, mint a falvak lakói.

A két, egymással összefüggő hipotézis az értékek kialakulásával, stabilitásával kapcsolatos inglerharti elméletekből táplálkozik. Nem vitatja a szocializációs és szűkösségi hipotézist, de ezek konkrét megvalósulására nézve az Inglehart által jelzett jelenségektől eltérő eredményeket jósol és kínál alternatív magyarázatot.

Kutatási eredmény: Számos értékrendi kérdésnél a közép-magyarországi település értékrendje a magyarországi átlagot igencsak meghaladóan posztmaterialista, az észak-keleti országrész települései pedig az átlagtól erőteljesebben materialisták, viszont a város-falu viszonylatában értékrendi eltérést nem tapasztaltunk.

Magyarázat: A hipotézis alapgondolata az volt, hogy a rendszerváltás utáni gazdasági átalakulás mélyebben érintette az északi régiót, nagyobb változásokat, sokkokat okozott ott mind gazdasági, mind társadalmi téren, melyeknek mára az értékrendben is lecsapódó következményei vannak. Széles rétegek helyzete vált bizonytalanná, mely az érintettek és környezetük értékrendjét is a materialista irányba toltta el. Az esetleges eltérések nem a konkrét anyagi körülmények következményei, (akár a jelenlegi, akár az értékek kialakulásakor meghatározó időszak anyagi körülményeiről beszélünk), hanem a társadalmi-gazdasági miliók általános hangulatáé. Kutatásunk életminőség részének tapasztalatai szerint az anyagi viszonyokat leszámítva az életminőség valamennyi dimenziójában a pilisszentlászlói eredmények jobbnak mutatkoztak és az életmód is más, mint az észak-keleti településeinken.

A város-falu értékrendi különbségére vonatkozó hipotézisünket arra alapoztuk, hogy a városokban azok a változások, melyek a posztmodern értékrendhez vezetnek, időben jóval

hamarabb megindultak, mind az anyagi biztonság megteremtődése, mind pedig az elmagányosodás, elidegenedettség érzései. Az általunk vizsgált két település közel van egymáshoz és hosszú idő óta sok szállal kötődik egymáshoz, értékrendi eltérés véleményünk szerint ezért nem mutatkozott. Továbbra is feltesszük, hogy a városoktól messzebb fekvő és elszeparáltabb életet élő falvak lakóinak értékrendje eltér a városi emberekéétől, de ezt csak további kutatással lehet alátámasztani vagy cáfolni.

Tézis 1. Az emberek értékrendjét a prefelnőtt korban megtapasztalt életminőségük határozza meg és nem csupán a szűk értelemben vett anyagi viszonyok, az életminőség materiális elemei. Emiatt egy országon belül jelentős értékrendi különbségek tapasztalhatók, akár nagyobbak, mint az országok közötti viszonylatban.

Kérdés 2. Van-e különbség a cigányság és a többségi társadalom értékrendjében?

Hipotézis 2. A kutatásunkban vizsgált cigányok (integrálódott és telepeken élő romungró cigányok) értékrendje tradicionális, míg a többségi társadalom jellemzően materiális beállítódottságú.

A hipotézis elméleti háttere az Inglehart-féle értékelmélet, mely három értékrend típust azonosít (tradicionális- modern- posztmodern), és amely szerint az egyének kialakuló értékrendjét prefelnőtt életkörülményeik határozzák meg.

Kutatási eredmény: A cigányok értékrendje minden vizsgált területen jelentős eltérést mutatott a többségi társadalomhoz képest. A vizsgált csoport értékrendje tradicionális, a többségi társadalomhoz képest kevésbé hangsúlyos a barátság és fontosabb érték a vallás, a munka és a pénz körükben. A cigány társadalom szignifikánsan bizalmatlanabbnak tűnik, mint a többségi társadalom, kevésbé érzi boldognak magát és életcéljai megvalósulását is kisebb mértékűnek érzi. Ugyanakkor inkább érzik magukat boldognak a cigány válaszadóink, mint amennyire céljaikat megvalósultnak éreznék. A telepen élő cigányoknak csak az egyéni szinten fontos értékek területén tért el a véleménye az integrálódott cigányokétól (számukra ugyanis fontosabb a határozottság értéke), illetve az autonómiaérzésben (az integrálódott cigányok életük folyását nem külső körülményeknek, hanem saját tetteik következményeinek tekintik.)

Magyarázat: Az értékek kialakulása szempontjából meghatározó időszakban, a prefelnőtt korban a vizsgált cigány emberek életminősége és életmódja jelentősen eltérő volt, mint a többségi társadalom tagjaié, melyek hatása az értékminőségben is tükröződik. Annak oka, hogy nem tapasztalható markáns különbség az integrálódott és a telepen élő cigányok értékrendjében, feltételezésünk szerint az lehet, hogy a mintánkba került integrálódott romák

nagy része hasonló körülmények közül indult, mint a jelenleg is telepeken élők. (Ez csak sejtés, mivel a kérdőívünk nem érdeklődött a gyermekkori anyagi körülményekről.)

Az integrálódott és a telepi romák értékrendjében legjelentősebb eltérés az érzékelt autonómia szintje. A kérdés azonban marad, hogy azért autonómabbak-e az integrálódott romák, mert saját erőből sikerült kiemelkedniük a telepi körülmények közül, vagy azért tudtak kiemelkedni, mert eleve nagyobb volt az autonómiaérzésük.

Tézis 2. A cigány társadalom tagjainak értékrendje tradicionálisabb, mint a többségi társadalomé, de a gazdasági élet szempontjából jelentős értékek megtalálhatók körükben, az értékrendi különbségek nem az integrációt akadályozó jellegűek.

Kérdés 3. A civil társadalom tagjainak eltérő-e az értékrendje, mely területeken és milyen irányban? Egyáltalán kik alkotják a civil társadalmat? Boldogabbak-e a civilek, a környezetvédők, a posztmaterialista emberek, mint az átlag?

Hipotézis 3. A posztmaterialisták, a civil társadalom tagjai, a környezetvédők rétege átfedi egymást és ők a legboldogabbak a társadalmunkon belül, ők azok, akik megközelítik a posztmodern személyiség ideál típusát.

Ezt a hipotézist arra alapozzuk, hogy a posztmaterialista személyiség - mely az ingleharti elméletből kirajzolódik- azon túl, hogy az önkitaljesítésre törekszik, egy politikailag és társadalmilag aktív lény, érzékeny a környezeti problémák iránt, toleráns, nyitott. Ebből következően várjuk azt, hogy az összefüggés az ellenkező irányba is igaz lesz, azaz a társadalmilag aktív egyének (a civil társadalom tagjai) egyben posztmaterialista értékrendűek.

Kutatási eredmény: Ez a hipotézis a WVS adatok elemzése során beigazolódott, a mi mintánk életminőségi elemzésében csupán annyi, hogy boldogabbak a civil társadalom tagjai, munkájukkal és jövedelmi helyzetükkel is elégedettebbek, mint az átlag.

Magyarázat: Kicsi jelenleg Magyarországon mind a posztmodern értékrendűek aránya, mind a civil társadalom mérete, a jelzett összefüggések emiatt nem rajzolódott ki a mi mintánkban.

Tézis 3. A civil társadalmi tagság, a posztmaterialista értékorientáció, a nagyobb környezeti tudatosság együtt jár, és nagyobb boldogságérzettel párosul.

Kérdés 4. Mutat-e összefüggést az értékterületek fontossága és a velük való elégedettség, illetve az értékrend hogyan befolyásolja a szubjektív életminőséget?

Hipotézis 4. Az értékterületek fontosságának és a velük való elégedettségnek a viszonyáról rendhagyó módon két, egymással ellentétes hipotézist állítunk fel. Ennek oka, hogy számunkra mindkét elméleti megoldás védhetőnek, megokolhatónak tűnik. Hiszen ha

valakinek valamely érték terület kiemelt fontosságú, azzal kapcsolatban magasabbak az elvárásai, így az elégedettség e területekre nézve lehetséges, hogy relatíve alacsonyabb lesz. Viszont ennek az ellenkezője is megvalósulhat, ti. a kiemelt fontosságú érték területekre az egyén nagyobb gondot fordít, mivel ezek életének fontosabb aspektusai, így ott magasabb „teljesítményt” is nyújt, s lesz elégedettsége magasabb.

E hipotézis az érték- és életminőség kutatások közötti kapcsolat megteremtését célozza.

Kutatási eredmény: A legtöbb elégedettségi terület esetén pozitív irányú összefüggést tapasztaltunk a fontosság és elégedettség között, így a munka, a barátság, a szerelem és a szabadidő esetében. Röviden: az egyén számára fontos értékterületen nagyobb elégedettség tapasztalható. A jövedelmi viszonyaikkal azonban azok az emberek elégedettebbek, akiknek a pénz az életükben nem annyira fontos tényező. Röviden: a nem fontos értékterületen nagyobb az elégedettség.

Magyarázat: A materiális, anyagi dimenzió esetén az igény szint növekedés hatása erőteljesebb, mint a teljesítmény eredménynövelő hatása, míg a többi, összetettebb dimenzió esetében, melyekhez minőségek, érzelmek kapcsolódnak, a teljesítmény hatása erősebb.

Tézis 4. Az anyagi viszonyaikkal azok az emberek elégedettebbek, akiknek a pénz nem túl fontos cél az életükben, mivel kisebb igény szintjük könnyebben kielégítést nyer. A többi értékterület esetén az elégedettség és a fontosság kapcsolata fordított. Azok az emberek elégedettebbek, akiknek az adott értékterület fontos. Ezen esetekben a teljesítmény eredménynövelő hatása erőteljesebb, mint a fontosság igény szint növelő hatása.

Kérdés 5. Van-e összefüggés az életminőség objektív és szubjektív oldala között? Milyen az életminőség struktúrája?

Hipotézis 5. Az előbbi hipotézis eredményétől függően itt is két lehetséges hipotézis fogalmazható meg. Amennyiben a kiemelt fontosságú érték területeken alacsonyabb elégedettségi szintet tapasztalunk, az életminőség objektív és szubjektív oldala között nem várható pozitív irányú összefüggés. Ha viszont a kiemelt területeken nagyobb erőfeszítés, nagyobb teljesítmény és ezekkel párhuzamosan nagyobb elégedettség születik, ebből az következik, hogy az életminőség objektív és szubjektív oldala egymással szinkronban áll.

A hipotézis az életminőség objektív és szubjektív oldalának összefüggéseire vonatkozó ellentmondásos empirikus kutatási eredmények kapcsán fogalmazódott meg.

Kutatási eredmény: A lakáskörülmények kivételével valamennyi életminőségi dimenzióban az objektív és szubjektív mutatók pozitív irányú összefüggést mutattak.

Magyarázat: Az a gondolatmenet érvényesült, hogy egy értékterület nagyobb fontossága, nagyobb erő kifejtéssel, nagyobb teljesítménnyel és nagyobb elégedettséggel jár. Éppen a lakáskörülményekkel való elégedettség esetén nem volt meg ez az összefüggés, ami a jövedelem proxy mutatója.

Tézis 5. Mind az objektív, mind a szubjektív mutatók alkalmasak az életminőség mérésére, egymást helyettesítő módon, az egymással való szoros kapcsolatuk miatt. (A jövedelmi helyzet viszonylatában azonban további kutatás indokolt, tényleges jövedelmi adatok felhasználásával.)

Kérdés 6. A boldogság (az étellel való általános elégedettség) és az élet egyes részterületein tapasztalható elégedettség hogyan függ össze?

Hipotézis 6. Az átfogó boldogság azon részterületeken tapasztalt-érezélt elégedettségtől függ különösen, amik relatíve fontosabbak az érintett egyénnek (csoportnak).

A hipotézis arra az elméletben felvetett kérdésre próbál választ adni, hogy milyen a boldogság és az élet egyes részterületei közötti viszony: „lentől fel” vagy „fentről le” irányú.

A hipotézis az egyes elégedettségi területek összehasonlíthatóságának problémájára is megoldást kínál.

Kutatási eredmény: Rendre azt tapasztaltuk, hogy azoknál az embereknél, akik számára fontos vagy nagyon fontos a munka, család, barát, szabadidő, stb., erős kapcsolat van az adott érték területre vonatkozó elégedettség és a boldogság-index között. Viszont akiknek nem fontos például a munka, ott a munkával való elégedettség és a boldogság-szint között nincs is kapcsolat.

Magyarázat: A kérdést, hogy vajon az elégedettségi részterületektől függ, hogy végül is milyen lesz az átfogó, általános boldogság érzet, vagy pedig a boldog emberek az apró pillanatok is jól élik meg, a következőképp látjuk megválaszolhatónak. Ez egy körforgásszerűen felépülő rendszer, melynek azonban kiinduló pontja valamely elégedettségi terület, vagy esetleg több is, azok, amelyek az egyénnek a legfontosabbak. Ha ezen részterületeken elégedettséget tapasztal az ember, kihat az általános boldogságára, ami utóbb visszahat az egyéb elégedettségi területekre is.

Tézis 6. Az életminőség különböző dimenziói közötti összehasonlíthatóság az értékek bekapcsolásával oldható meg, mivel az átfogó boldogság azon részterületeken tapasztalt-érezélt elégedettségtől függ különösen, amik relatíve fontosabbak az érintett egyénnek (csoportnak). Amennyiben egy mutatót szeretnénk szerkeszteni a különböző életminőségi dimenziók eredményeiből, a fontosságukkal kell súlyozni azokat.

Kérdés 7. Milyen tényezők befolyásolják az egyes elégedettségi területeken mutatott „teljesítményt”, azaz az elégedettséget?

Hipotézis erre a kérdésre nézve nincs, a kutatás feltáró jellegű.

Kutatási eredmények és magyarázatuk: (Itt csak a szignifikáns összefüggéseket mutatjuk be.)

A jövedelmükkel elégedettebbek azok, akik munkájukkal is elégedettebbek, valamint a magasabb iskolai végzettségű emberek. Befolyásolta ezen kívül az elégedettséget a munkahely is: legelégedettebbek a saját vállalkozásukban dolgozók voltak, legelégedetlenebbek pedig a multinacionális társaságok alkalmazottai (a munkával nem rendelkezőkön kívül). Ezek az összefüggések részben objektív különbségeket takarnak, a multinacionális társaságok esetén azonban az eltérő viszonyítási alapra utalnak.

A munka világában az idősebbek elégedettebbek a fiataloknál, a férfiak a nőknél, az értelmiségiek a kétkézi munkásoknál. A civil társadalom tagjai és az önálló vállalkozással rendelkezők legelégedettebbek munkájukkal, a multinacionális társaságok alkalmazottai ismét a legelégedetlenebbek. Az idősek magasabb elégedettségi szintje abból eredhet, hogy aspirációs szintjük igazodott a tapasztalatokhoz, az értelmiségiek esetében feltehetően önkitaljesítőbb jellegű munkára van lehetőség.

Az egészségi állapotukkal elégedettebbek a fiatalok. Ezen összefüggés mögött objektív okok húzódnak meg.

A lakáskörülményekkel való elégedettség az életkor növekedésével csak Pilisszentlászlón nő. Miskolcon ugyanez a kérdés az iskolázottsággal mutat pozitív és a cigány léttel negatív összefüggést. A pilisi eredmény az aspirációs szint adaptációjára utal, a miskolciaknál az összefüggések háttérben objektív okok állnak.

Az egészséges táplálkozásra való törekvés az iskolai végzettség növekedésével nő, az azzal való elégedettség viszont csökken. Az iskolázottabbak jellemzően jobban informáltak a helytelen táplálkozás káros hatásairól, emiatt jobban törekszenek az egészséges táplálkozásra, illetve jobban meg tudják ítélni tényleges táplálkozásuk minőségét.

A fel nem sorolt elégedettségi területeken az elégedettség szintjére az objektív okokon kívül ható tényezőket nem találtunk.

Tézis 7: Az egyes elégedettségi területeken az elégedettség alapvetően objektív okoktól függ. Egyes esetekben azonban az aspirációs szintek is befolyásolóak: a munka és a lakás esetén az életkor hozzászoktató hatása, a jövedelem esetében a munkáltató profitkilátása, illetve a munkatársak keresetei, mint összehasonlítási alapok

érvényesülnek. Az iskolázottság az egészséges táplálkozást és a munkával való elégedettséget befolyásolja.

Kérdés 8. Az egyes életminőségi területek, valamint szociológiai dimenziók és az általános boldogságérzet összefüggéseire vonatkozó empirikus kutatások vitás kérdéseiben mit tapasztalhatunk?

Hipotézis erre a kérdésre nézve nincs, a kutatás feltáró jellegű.

Kutatási eredmények: Az ellentmondásos kutatási eredmények kapcsán azt találtuk, hogy nem okoz eltérést a boldogság szintben a nemi különbség és a vallás, viszont az életkor és az iskolai végzettség igen (idősebbek boldogtalanabbak és a magasabb iskolai végzettség magasabb boldogság szinttel jár együtt). A jövedelem és a boldogság összefüggése kapcsán a WVS magyar adatainak elemzéséből számunkra az derült ki, hogy a jövedelem növekedésével a boldogság nő, de csak egy bizonyos pontig, onnan csökken.

Az empirikus kutatások nem vitás kérdéseiben a saját kutatásunk megerősítette, hogy a társas kapcsolatok terén a házas és kapcsolatban levő emberek boldogabbak, a gyerekek léte vagy nem léte nem befolyásoló tényező a boldogság szintjében és a szerelem nagyon fontos. Viszont a barátságok, baráti viszonyok mintánkban nem voltak hatással az általános boldogság érzetre.

Az empirikus kutatásokban nem vizsgált területek esetén azt találtuk, hogy a posztmaterialista értékrendű emberek boldogabbak a materialistáknál és azok is, akik jobban bíznak másokban. A boldogságban mutatkozó területi különbségeket vizsgálva megállapítottuk, hogy a falvak lakói boldogabbnak érzik magukat, mint a város-lakók, a két falu viszonylatában pedig Pilisszentlászlón több a boldog ember, mint Bükkszentkereszten.

Tézis 8: A boldogságot legerőteljesebben befolyásoló tényezők (a befolyás nagyságának sorrendjében): a munka, a szerelem, egészségügyi állapot, család, szabadidő és jövedelmi viszonyok.

A további, dolgozatban vizsgált kérdésekre nézve tézist megfogalmazni nem tudtunk (ez vagy nem is volt célunk vagy hipotézisünk cáfolódott meg.)

Kérdés 9. A környezeti problémák iránt érzékeny embereknek melyek a közös jellemzőik, általában igaz-e rájuk, hogy posztmaterialista értékrendűek?

Hipotézis 9. Azok az emberek kevésbé érzékenyek a környezet iránt, akik a materialista-posztmaterialista értékterben inkább semlegesnek mondhatók, az iskolázottabb emberek pedig az átlagostól érzékenyebbek.

Kutatási eredmény: Nem igazolódott be egyik feltevésünk sem ebben a kérdéskörben.

Magyarázat: Hogy megválaszoljuk, mitől is függ, hogy valaki érzékeny-e a környezet problémáira, sokkal részletesebb kutatásra van szükség.

Kérdés 10. Hogyan állunk a gazdasági élet szempontjából kiemelkedő fontosságú értékekkel jelenleg Magyarországon, s milyen tanulságokat vonhatunk le ennek alapján?

Második kérdésünk kapcsán a kutatás feltáró jellegű, *hipotézis* felállítását nem igényli.

Kutatási eredmények: A társadalmi szinten fontos értékek közül az észak-keleti országrészben a stabil gazdaság, a gazdasági növekedés, a rend az országban és a bűnözés elleni küzdelem bizonyultak a legfontosabbnak kutatásunkban. Ez egy erőteljes materialista értékrendre utal. A vizsgált közép-magyarországi település értékrendje azonban a magyarországi átlagot is meghaladóan posztmaterialistának bizonyult, itt a legfontosabb érték a több beleszólás a munkába.

Az egyéni szinten legfontosabb értékek kérdéskörében azt tapasztalhatjuk, hogy a szinte kizárólagosan materialista szemlélet az utóbbi évtizedekben kezdett oldódni Magyarországon. Ráadásul úgy, hogy közben a gazdasági teljesítmény szempontjából fontos értékek nem vesztek jelentőségükből, sőt, inkább nyertek is. Aggasztó viszont a kemény munka hangsúlyvesztése, hogy a kenőpénz iránt az emberek megengedőbbekké váltak, s hogy a hazugság mennyire kevésbé elítélt véttség. Legfontosabbnak tartott értékek a felelősségérzet és a függetlenség, a legkevésbé választottak a fantázia és az önzetlenség voltak. Ezek a jelenségek nem kedveznek a kooperatív magatartási formáknak, sem a potyautasok megbüntetésének.

Magyarország rendkívüli bizalmi deficittel rendelkezik minden téren, talán az oktatási rendszert leszámítva, ugyanakkor mind az általános, mind a stratégiai bizalom esetében jelentős földrajzi területi eltéréseket tapasztaltunk a közép-magyarországi település javára. Falu és város között ismét nem találtunk jelentős eltérést. Saját kutatásunk eredménye szerint az intézmények iránti bizalomnak nincs befolyásoló hatása az általános bizalomra, mert az előbbi szintje országosan egységes, az általános bizalom azonban jelentős területi eltéréseket mutat.

Ebben a kérdéskörben kutatási eredményeink állapot-feltárássra irányultak. Emiatt tézist nem fogalmazunk meg, következtetéseinket a „Kutatási eredmények további felhasználási területei” pont alatt ismertetjük.

További kutatási irányok

Bizonyos kérdéseket jelen kutatás nem tudott megválaszolni, melyek a későbbiekben kutatandó választ jelentenek: a városoktól távoli, elszigetelt falvak lakóinak is hasonló-e az értékrendje, mint a városlakóké, illetve, hogy a jövedelem és az elégedettség kérdései hogyan alakulnak tényleges jövedelmi adatok felhasználása esetén.

A kutatás érdemi továbbfejlesztési terve azonban IQ valamint személyiségtesztek eredményeinek összevetése az érték- és életminőségi kérdésekkel.

További lehetséges kutatási irány a cselekvések mozgatórugóinak feltárása, annak feltérképezése, hogy az emberek jelentős döntéseiket (pályaválasztás, munka- és lakóhely kiválasztása, párválasztás, vállalkozás indítása...) milyen módon hozzák meg.

A kutatás során megfogalmazódott tanulságok, javaslatok

A dolgozat kiindulópontja volt az a tétel, mely szerint a gazdaság működésének mozgatórugói a szükségletek, az ezeken alapuló igények. A frankfurti iskola képviselői hívták fel a figyelmet arra, hogy a gazdasági szféra nem csak termékeket gyárt, hanem fogyasztókat is, igényeket termel. Különleges típusú a **posztmaterialista fogyasztó**, hiszen az önmegvalósítás, valamint különböző egyéb etikai és intellektuális értékek által vezéreltek a döntései (Hámori [2006]), látszólag autonóm cselekvő, mégis manipulálható. Egész iparágak épülnek ki kiszolgálására és formálására: bioélelmiszer-gyártók, sportszer-gyártók, egzotikus utak szervezői, ezoterikus termékek terjesztői, önfeljesztő tanfolyamok szervezői szakosodtak a posztmaterialista igények kielégítésére. Ezek a termékek és szolgáltatások palettáját szélesítik, s a nagyobb választék önmagában jólétnövelő tényező. Ugyanakkor a posztmaterialista egyén innovatív, rugalmas, ebben az értelemben nem csak jó fogyasztó, de jó munkaerő is. Értékpreferenciái között szerepel a környezettudatosság és a hosszabb távra való tervezés fontossága. Összességében a fenntartható gazdasági fejlődés szempontjából jó, ha sok ilyen típusú fogyasztó van egy társadalomban, ezért „termelésüket” akár az oktatási rendszer, akár a média és a cégek marketingtevékenysége által üdvözítő, mert nem csak a jól termelő kultúrák gazdagodhatnak meg, hanem azok is, melyek képesek radikálisabban igényesebbé válni és magasabb igényeik kielégítéséhez megtalálni az utat (Magyari- Beck [2000]).

A fentebb kifejtett gondolatok erősen értékterheltek, így Myrdalra hivatkozva nyíltan kifejezem, hogy saját értékválasztásaim a posztmaterializmus értékeivel esnek egybe, mely az európai kultúrkörben gyökerezik, s egyúttal megjelenik az EU hivatalos politikájában is. Az európai gondolkodás kozmopolita, külpolitikájában a diplomáciát, gazdasági segítségnyújtást, a békefenntartást részesíti előnyben, a közösségi kapcsolatokat hangsúlyozza az egyéni autonómia helyett, a kulturális diverzitást az asszimiláció helyett, a jólétet a gazdagság felhalmozása helyett, a fenntartható fejlődést a határtalan anyagi növekedés helyett (Rifkin [2004]). Érdekes azonban elgondolkodni az egyes értékelemeken, mert ezek egymáshoz való viszonya nem minden esetben problémamentes. Például Tocqueville rámutatott, hogy a szabadság és egyenlőség értékei csak egymás rovására érvényesülhetnek, ugyanakkor egymással versengő szabadság koncepciók léteznek, a negatív és pozitív szabadságé (a negatív szabadság a beavatkozástól mentességet jelent, a pozitív a valamire való szabadságot). (Tocqueville [1993 (1863)]). Ezen jelenség okán is érdemes többet tudni az értékekről, egymáshoz való viszonyukról, egy-egy érték érvényesülésének következményeiről.

A kutatásu meglepő tanulsága volt, hogy vizsgált településeink lakói hasonló anyagi körülmények között élnek, ennek ellenére az **életminőség** szinte valamennyi dimenziójában és az étellel való általános elégedettségben is Pilisszentlászló van jobb helyzetben, itt nagyobb a bizalom szintje és posztmaterialistább az emberek értékrendje. Országos szinten is elsősorban nem a gazdasági növekedést, hanem az életminőség növelését kellene célul tűzni, s ehhez igazítani egyéb tevékenységeinket. Ahhoz, hogy az életminőség alakulását nyomon követhessük, hivatalosan mérni és széles körben publikálni kellene valamelyik (esetleg több) alternatív makro-mutatót. A lakosság nagy része tisztában van a GDP, infláció, államháztartási hiány, stb. fogalmaival, sokan a mértékével is, így kellene lennie ennek az életminőség mutatóival is. A GDP és GNP a növekedés mérésére alkalmasak csupán, a fejlődéssel való azonosításuk megtévesztő lehet. Az életminőség növelésének társadalompolitikai célként való kitűzése bizonyos szempontból könnyebb feladat elé állítja a politika végrehajtóit, mert nem feltétlenül kíván több anyagi erőforrást, mint ami rendelkezésre áll. Más szempontból viszont nehezebb feladat megvalósítása, lévén sokkal összetettebb, komplexebb cél, mint a pusztán vagyonosodásra való törekvés. A növekvő életminőség nem mellékes hozománya a társadalom értékrendjében bekövetkező posztmaterialista fordulatot lesz.

Mit tehetünk a kutatásunk során feltárt kedvezőtlen érték tendenciák ellen?

A **bizalom** ösztönzésének egyik lehetséges útja a korrupció csökkentése. Ennek hatékony ellenszere vita tárgyát képezi a társadalomtudományokban. Anélkül, hogy e vitát el kellene dönteni, érdemes valamennyi „jó tanácsot” megfogadni: az átláthatóság növelését, a „tetten ért” korrupció egyének számon kérését, a diszkrecionális jogkörű intézmények minél szűkebb körre szorítását, a világgazdaságba való integráció növelését.

A társadalmi bizalom növekedésének másik forrása a civil társadalom. Nem kis gazdasági jelentősége (ma még inkább e jelentőség lehetősége, potenciálja) van e szektornak a bizalom kérdéskörén túl sem, részben az általa teremtett munkahelyek, részben az általa nyújtott szolgáltatások miatt. A szféra életképességére vonatkozó adatok, hogy az európai civil szervezetek jövedelmük egyharmad részét szolgáltatásaik díjaiból szerzik, az USA-ban pedig ez az arány 90-95%. Hollandiában az összes foglalkoztatott 12,6%-a a nonprofit szektorban dolgozik, Írországból 11,5%, az Egyesült Királyságban 6,2%. A 90-es években a nonprofit szektorban dolgozók növekedésének üteme az EU-ban volt a legnagyobb az egész világon, a teljes foglalkoztatás növekedésének 40%-át tette ki. (Rifkin [2004]) Magyarországon 2000-ben csupán 62500 főt alkalmazott a civil szféra. Pozitív jel azonban, hogy mind a civil szervezetek, mind pedig alkalmazottaik száma növekvő tendenciát mutat (Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000- KSH kiadvány). Az államnak és az önkormányzatoknak mindent meg kell tennie, hogy ösztönözze a civil szervezetek virágzását, a meglévőekkel pedig jó kapcsolatot kialakítani, tudásukat, tapasztalataikat felhasználni.

A gazdasági jövőnk szempontjából összességében biztatóak a **munkával** kapcsolatos magyarországi tendenciák, de nem szabad elfelejteni, hogy önmagában a kemény munka mit sem ér, ráadásul a településeken végzett kutatási eredményeink azt sugallják, a kemény munka értéke veszített fontosságából a magyar társadalom szemében. Sajátos, ahogy a főáramlati közgazdaságtan kezeli a munkát és az ahhoz kapcsolódó kérdéseket. A munka a mikroökonómia számára egyszerűen költségtényező, a szabadidő feláldozása, a makroökonómiát pedig a munkanélküliség típusai, természetes rátája, annak más makro mutatókkal való összefüggése érdekli. A gazdaságpolitikának számba kell venni a munkanélküliséggel járó társadalmi károkat és dönteni, hogy milyen eszközökkel kívánja, s melyiket csökkenteni. Amely országokban magasabb a munkanélküli járadék, ott nagyobb a munkanélküliségi ráta, de előnye az ilyen rendszernek, hogy nagyobb a stabilitás, a létbiztonság is, illetve annak esélye, hogy az egyének a számukra legmegfelelőbb munkát találják meg. Ugyanakkor nap-mint nap hallunk a jóléti állam válságáról. Inglehart azt állítja, a jóléti állam nem azért van válságban, mert elbukott, hanem mert betöltötte feladatát, sikeres volt és túlhaladottá vált (Inglehart [1997]). Véleményem szerint a teljes foglalkoztatásra kell

törekedni (noha az sosem fog megvalósulni, de mint cél, mely felé tartunk, vezérelheti döntéseinket), valamint arra is, hogy az emberek valóban képességeiknek, tehetségüknek megfelelő munkát találjanak. A multinacionális társaságoknál bevett szokás a személyiség-fejlesztés, az önismereti- és csapatépítő tréning. Szükség lenne ilyesmire más körökben is. A munkaügyi központoknak, egyéb foglalkoztatást segítő szervezeteknek arra kellene koncentrálnia, hogy az emberek felfedezzék képességeiket, hogy találjanak elég önbizalmat és kitartást ahhoz, hogy véghezvigyék álmaikat. Érdeemes lenne az ilyen típusú tevékenységet sikeresen végző helyekre, szervezetekhez ellátogatni, szakmai segítségüket kérni. (Számptalan példáját sorolja fel az ilyen kezdeményezéseknek Guy Dauncey az „Összeomlás után: a szivárványgazdaság kialakulása” című könyvében.)

A munkával kapcsolatos jelenségek egy másik aspektusa egy speciális társadalmi csoport léte. Azoké, akik hajlandóak rövidíteni munkaidejüket és egyszerűsíteni életüket. Amerikai kutatások tanulsága szerint a 90-es évek elején a dolgozók kevesebb, mint a fele dolgozott többet, mint szeretett volna, de az évszázad végére több, mint kétharmaduk. Ez alatt az idő alatt az amerikaiak egy része egy lazább életstílusra kapcsolt, noha ezen emberek nagy része nem szánta ezt tartós változásnak. A „lefelé váltás”, a munkapiacról való teljes vagy részleges kivonulás néha a fogyasztói értékrendtől való elfordulás és attitűdváltás eredménye, de vannak, akik kényszer hatására tesznek így (Brown- Flavin [2005]). A mai magyar társadalomban az említett „lazább életstílus” még csak egy szűk réteg számára alternatíva, a többség a napi megélhetésért dolgozik. Viszont épp azoknak a rétegeknek, akik megtehetik, el kellene kezdenie e lefelé váltást. Azoknak, akik magas jövedelemmel rendelkeznek, de alig van egy-két órájuk naponta, hogy ki is élvezzék gyümölcseit. Ha ők kevesebbet dolgoznának, több emberre lenne szükség a munkák elvégzéséhez, ugyanakkor feltehetően hatékonyabb és egészségesebb munkaerővel rendelkeznének a munkáltatók. A jelenlegi jogszabályok mellett azonban a munkáltatóknak nem érdeke az osztott munka, a minél nagyobb munkaerő állomány alkalmazása, tehát e területen először törvényi szinten kellene a változásokat megkezdni.

Amikor az értékek szintjén megfogalmazódik egy igény, például hogy legyen kevésbé személytelen a társadalom, legyen a pénznek kevesebb jelentősége, stb., még nem biztos, hogy megvan a **kreativitás és energia a változtatások véghezvitelére**. Itt válik különösen fontossá az oktatás és a szűk értelemben vett kultúra, azon belül is magas-kultúra szerepe. E szférákon is áll, hogy megszületnek-e a jó megoldások. Hozzá kell tenni, hogy a kutatások tanulsága szerint az emberek többnyire nincsenek tudatában, hogy nekik maguknak kell és lehet meghatározni az elérendő életformát, nincs elképzelésük, hogy milyen lesz, lehet vagy

legyen a jövő létformája (Hankiss [1977]). Ehhez is segítség kell, mely szintén az **oktatás**, tömegtájékoztató és tömegszórakoztató irányából érkezik. Újra felidézhetjük G. Becker gondolatait arról, hogy a képzettebb emberekben nagyobb a jövő megragadásának képessége, valamint jelen kutatás eredményét, mely szerint az iskolázottabb emberek egészségesebbek, boldogabbak, stb. Egy jól képzett ember informáltabb, kisebb az esélye, hogy propaganda manipulációjának tárgyává váljon, tudatosabb fogyasztó és tudatosabb állampolgár lehet. Képzésünk színvonala azonban az utóbbi évtizedekben folyamatosan romlik, noha a gyerekek rengeteg időt fektetnek a tanulásba. Szükséges lenne felülvizsgálni, mégpedig mihamarabb, hogy mit és hogyan tanuljon népességünk. A rendelkezésre álló tőkét az oktatás színvonalának fejlesztésére kellene fordítani. Gyakorló pedagógusainkat fejleszteni és ösztönözni, hogy kreatív és interaktív módszerekkel tanítsanak. A tananyagok tartalmában pedig több gyakorlatias ismeretre lenne szükség, többek között a társadalomról, önmagukról. A közgazdaságtan oktatása kapcsán fontos lenne a főáramlaton kívüli elméletek ismerete is. A. Etzioni utal Marwell és Amos kísérleteire, melyek azt sejtetik, hogy a neoklasszikus elméletek tanulmányozásának hatására a hallgatók önzőbbek lettek, növekedett a hajlandóságuk, hogy „potyautas”-ként viselkedjenek. (Etzioni [1990])

A felvetettek részben élő törekvések, hiszen követelmény a pedagógusok folyamatos továbbképzése, de figyelmet kellene fordítani arra is, hogy mire irányul, súlypontosítani. A gyerekek szempontjából jó kezdeményezés például az erdei iskolák látogatása, de szükség lenne arra is, hogy gyárakba, farmokra, biogazdaságokba is ellátogassanak, lássanak, tapasztaljanak. És menjenek cigánytelepre, hajléktalan szállóra, börtönbe és öregek otthonába. Végezzenek önkéntes munkákat. Legyen minél több közösségi program az iskolákban, hogy megtanulják az együttlét örömét, hogy ellensúlyozzuk az internet és televízió-függőséget, hogy ösztönözzük a társulási hajlamot. Ezekre a tevékenységekre pillanatnyilag nincs keret, forrás, készítés az iskolákban, csak néhány elhivatott pedagógus munkája révén valósul meg itt-ott. Természetesen a felnőttek képzése is fontos, de ez nehezebb feladat, hiszen míg a gyerekek „főfoglalkozása” a tanulás, önmaguk képzése, a felnőtteknek erre kevesebb idejük is van, ugyanakkor már kevésbé alakíthatóak.

A **cigány népességünk** és a velük kapcsolatos társadalmi problémák, feladatok és kihívások önmagukban is hatalmas kutatási témát jelentenek. Jelen kutatásban a romák kapcsán bár jelentős értékrendi eltéréseket találtunk, de egyik sem olyan, mely az integrációt akadályozó jellegű lenne. A már integrálódott cigányoknak „csak” azokkal a problémákkal kell megbirkózni, mint a többségi társadalom tagjainak, talán valamivel több előítéllettel. G. Myrdal az amerikai négerprobléma kapcsán felvetette, hogy meg kell törni a szegénység,

munkanélküliség, alacsony iskolázottság, diszkrimináció ördögi körét e kör bármely elemének megváltoztatásával. A hogyan kérdésre azonban nem válaszolt. Egy lehetséges és járható út a telepi cigányok esetében a grameen típusú kölcsönök bevezetése, a jelenlegi szociálpolitika, gyermektámogatási rendszer módosítása mellett. A grameen bankok mikrohitelket nyújtanak, elsősorban önfoglalkozás ösztönzése céljából, de oly módon, hogy a hitel felvevőjének számos más feltételnek is eleget kell tennie (pl. iskoláztatja gyermekét, zöldséget termel, stb.) Ugyanakkor az adott közösségben további hitelek csak a már futóak sikeres törlesztése mellett folyósíthatóak, így érdeke a közösségnek a hitelfelvevők támogatása, segítése (Dauncey [2001]). A gyermektámogatási rendszer kapcsán egyre több helyről hangzik el az ötlet, hogy 2 esetleg 3 gyermekig kapjanak a szülők családi pótlékot, a felett azonban adókedvezményt. A felvetés jogos, persze mielőtt megvalósítható lenne ez a változás, biztosítani kell azt, hogy érintettek meg tudják keresni a kenyérre valót. Már így túl sok roma gyerek szocializálódik, szocializálódott úgy, hogy azt látja, a szülők nem dolgoznak, és a család a szociális segélyből, gyesből, családi pótlékból él. A segélyezési rendszer sikertelenségét, haszontalanságát számos példa bizonyítja. Csaba László hivatkozik a harmadik világba irányuló segélyprogramok kártékony voltára (Csaba [2006]), Matolcsy pedig a területfejlesztés létjogosultságát kérdezi meg, példaként hozva fel Dél-Olaszország esetét, amely az emberiség történetében a legtöbb pénzt kapta fejlesztési céllal, s mégis katasztrofálisan lemaradt. (Matolcsy [1999]) Sajnos a magyarországi cigányság is arra szolgáltat példát, hogy a segélyezés elkényelmesít, passzívvá tesz. A cigánytelep-rehabilitációkra a chicagói South-Shore Bank rendszerének átvétele jelenthetne megoldást. A bank gettó-rehabilitációs kölcsönöket nyújtott, de csakis helyi (a gettón lakó) vállalkozóknak, akik szintén csak helyi munkaerőt alkalmazhattak. E célból először ki kellett képezni az addig képzetlen és munka-nélküli gettó-lakókat, akik nemcsak rendbe hozták lakókörnyezetüket, de annak révén szakmát is tanultak és munkatapasztalatokhoz jutottak (Dauncey [2001]). Az ilyen projektek sikeréhez ugyanakkor az érintettek elszántságára is szükség van, arra, hogy maguk is kívánják a sikert. Lehetséges, hogy igényszint növelésre van szükség, amihez az is elég lehet, ha az érintett lát más példákat. Többek között ezért lehet értelme az integrált oktatásnak, de csakis úgy, hogy minden iskola egyformán terhelt legyen, és a bekerülő cigánygyerekek azonnali és erőteljes felzárkóztatást, tehetséggondozást kapjanak. Néhány éve felvetődött a gondolat, hogy a telepekről érkező gyerekek reggel az iskolában zuhanyozzanak, illetve tiszta ruhát kapjanak. Az ötlet lekerült a napirendről, mivel sérti az emberi jogokat. véleményünk szerint súlyosabb sérelem az, ha a más szagú cigánygyerekekkel a többiek nem szívesen játszanak. Elgondolkoztató, hogy mi is a valóban racionális döntés, a törvény

szellemének vagy betűjének betartása. A szegények igénynövekedése kapcsán joggal merül fel az ellenvetés, hogy ha valamire igény keletkezik, de eszköz nincs a kielégítéséhez, akkor ez az ellentmondás deviáns viselkedésformákhoz vezet. E kérdéskört dolgozza fel a szociológiában a mertoni deviancia-tipológia (Merton [1980]), a közgazdaságtanban G. Becker elemzése a bűnözésről, mint társadalmi jelenségről. Becker abban látja a bűnözés elleni küzdelem hatékony módját, hogy egyrészt drágává kell tenni a bűnözést (a nagy valószínűséggel bekövetkező valódi szankciók létével), másrészt azonban alternatívákat kell ajánlani-teremteni a potenciális bűnelkövetők számára (Becker [1993]).

A **népesedési problémák**, az elöregedő társadalom kapcsán kutatásunk tanulsága szerint nem értékrendi oka van Magyarországon az alacsony gyermekvállalási hajlandóságnak. Ehelyett okok lehetnek, hogy a gyerekek léte rontja a család életszínvonalát, hogy a válságok miatt eleve nagy a bizonytalanság az emberekben a jövőt illetően, és hogy a modern városi életbe nehéz beilleszteni a kicsiket (Myrdal idézi Andorka [1973]). Ez esetben a társadalmi környezetet kedvezőbbé tehetjük. Magunkénak érezzük Myrdal népesedéspolitika kapcsán megfogalmazott vélekedését, mely a szabadság, a család és a gyermekek pozitív értékelésén alapulva a következő: a család tervei érvényesüljenek a gyermekvállalás kapcsán, azaz ne szülessen nem kívánt gyermek, de egy vágyott gyermek születése ne maradjon el anyagi megfontolások miatt. Ezért a családtámogatási rendszer bővítését, pénzügyi és természetbeni juttatásokat, óvoda- és bölcsőde hálózat fejlesztését javasolta. Már korábban esett róla szó, hogy értékek és értékekből levezetett cselekvési alternatívák összeütközésbe kerülhetnek, mint most is: a cigány probléma megoldása kapcsán a gyűlölet, a családi pótlék, a szociális támogatások megkurtítását javasoltuk. Az ellentmondás feloldható, amennyiben a gyermek születése után járó támogatás nagysága a korábban kapott munkabérhez igazodik. További problémát okoz a családos, gyermeces anyák hátrányos megkülönböztetése a munkapiacra, illetve a részmunkaidős foglalkoztatás, az osztott munka, rugalmas munkaidő, egyszerűvel újszerű foglalkoztatási formák hiánya. E két utóbbi ismét részben jogalkalmazói és jogalkotói feladat, annak keretében megoldható és megoldandó. Civil szervezeteknek is lehetne szerepe a problémahalmaz enyhítésében, például a családos anyák foglalkoztatásának elősegítése révén.

Számos felvetett megoldási javaslatunk **intézményi-szabályozási** jellegű. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon képes-e egy-egy intézmény, a szabályozás megváltozása az értékek, az emberi cselekedetek hatékony befolyásolására. A kérdésnek két vetülete van. Az intézmények értékrendi megalapozás nélküli sikertelen működésére számos példa hozható. A preindusztriális társadalmakban a fejlesztéssel foglalkozó közgazdászok általános

tapasztalata, hogy ahol nincsenek meg a „modern” gondolkodási szokások, ott az IMF vagy a WB elméletileg legnagyobb tervének sem lesz hatása. (Korten [1996]) A világ demokráciáinak izgalmas elemzését adja Zakaria azt vizsgálván, hogy a liberális értékek megalapozása nélkül milyen eredményre vezethet a demokratikus gyakorlat (Zakaria [1998]) Az is előfordulhat azonban, hogy az értékrendet sikeresen befolyásolja, módosítja egy-egy intézményi változás. Negatív példa a kommunizmus romboló hatása a társadalmi bizalomra, a csere-kultúrájára, a munkaetikára, a kockázatvállalási hajlamra, stb., pozitív pedig az USA integrációs politikája. A tömegközlekedési eszközök, éttermek és iskolák közös használata a feketékkel szembeni előítéletek csökkenéséhez vezetett, a két népcsoport kölcsönösen előnyös kapcsolatainak megnövekedéséhez (Becker [1996]). Az intézmények értékformáló hatásukat azonban csak akkor tudják betölteni, ha ténylegesen érvényesülnek is, ha a megfelelő szabályok nem maradnak holt betűk.

Az intézményi változtatás lehetőségei részben az államok kezében vannak. Mi történik akkor, mit tehetünk, ha az állam csapdába ejtett? Ha nem akar vagy nem tud reformot véghezvinni, mert a kormányok tagjainak ez nem érdeke, vagy túl gyengék hozzá? Országunk fejlődése szempontjából sokáig az EU volt az a külső, pozitív ösztönző, melynek révén olyan változtatásokat, szabályokat lehetett bevezetni, amelyekre a magyar társadalom értéktudata még nem volt érett. Pillanatnyilag úgy tűnik, az EU varázsa vesztett erejéből, nem tud ilyen ösztönzőként hatni. A belépéssel kapcsolatos túlzott várakozásokat a mindennapi tapasztalatok lehűtötték. Ugyanakkor az EU magában is hordoz bizonyos negatív tendenciákat, mint a hatalmas és költségigényes bürokrácia. Világunkban ma úgy tűnik, nincsenek receptek. Nem csak azért, mert azonos törekvések más-más eredményekhez vezetnek a különböző országokban, hanem azért is, mert a „bevált” receptek árnyoldalai felszínre törtek. Így most nem másolásra, átvételre van szükségünk (és lehetőségünk), hanem innovációra- amire a Római Klub harmadik jelentésében fel is hívta a figyelmet (Lévai [2006]). A komplex, nyílt rendszerek adaptációja megvalósulhat innováció révén is Van azonban egy jelentős erő, mely segítségünkre lehet a mai helyzetben: a jelenleg is zajló világgazdasági válság, mely lehet, hogy tisztító, s nem pusztító válság lesz. A válság alkalmat teremt, sőt kikényszeríti a rendszerek működésének módosítását, végső soron az új körülményekhez való adaptációval vagy a rendszer pusztulásával végződik.

Irodalomjegyzék

- ANDORKA, R. [1973]: Bevezető tanulmány. In: Myrdal Érték a társadalomtudományban. KJK, Budapest, p. 9-39.
- BECKER, G. [1996]: Accounting for Tastes. Harvard University Press, Cambridge-London
- BROWN, L. R.- FLAVIN, C.[2005]: A világ helyzete 2004. Föld Napja Alapítvány, Budapest
- CSABA, L. [2006]: A fölemelkedő Európa. Akadémiai Kiadó, Budapest
- DAUNCEY, G.[2001]: Összeomlás után- A szivárványgazdaság kialakulása. Göncöl Kiadó, Budapest
- DIENER, E.F. [1984]: Subjective Well-being. In: Psychological Bulletin, vol.95, no. 3, p. 542-575.
- ERIKSON, R. [1986]: Descriptions of Inequality: The Swedish approach to Welfare Research. In: Nussbaum, M.-Sen, A. (eds.): The Quality of Life. Clarendon Press, Oxford
- ETZIONI, A. [1990]: The Moral Dimension. Toward a New Economics. The Free Press, New York
- HABERMAS, J.[1985]: A kommunikatív cselekvés elmélete. ELTE BTK, Budapest
- HANKISS, E.[1977]: Érték és társadalom. Magvető, Budapest
- INGLEHART, R.(1997): Modernization and Postmodernization. Princeton University Press, Princeton
- KORTEN, D., C. [1996]: Tőkés társaságok világalma. Magyar Kapu, Budapest
- LÉVAI, I. [2006]: A komplex világrendszer evolúciója. Akadémiai Kiadó, Budapest

MAGYARI-BECK, I. [2000]: A homo oeconomicustól a homo humanusig. Aula, Budapest
MATOLCSY, GY. [1999]: Globális csapdák és magyar megoldások. In: Matolcsy György (szerk.): Növekedés és globalizáció. Kairosz, Növekedéskutató, p.68-105.
MERTON, R. [1980]: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat, Budapest
MYRDAL, G.[1972]: Érték a társadalomtudományban. KJK, Budapest
RIFKIN, J [2004].: The European Dream. Penguin, New York
TOCQUEVILLE, A. [1993 (1863)]: . Az amerikai demokrácia. Gondolat, Budapest
ZAKARIA , [1998]: Az antiliberális demokrácia kibontakozása. In: Európai szemle, 1998 (2) p.3-21.

A szerző disszertációhoz kapcsolódó publikációi

HAVASI, V. [2004]: Posztmodernizmus a közgazdaságban. In: Doktoranduszok fóruma- Miskolc, 2004. november 9.- Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa, Miskolci Egyetem Innovációs és Technológia Transzfer Centruma, Miskolc, p.18-20.
HAVASI, V. [2004]: Debates on Globalization. In: 3rd International Conference of Young Researchers –Gödöllő. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, p.208-215.
HAVASI, V. [2005]: Comparing European and Hungarian Systems of Values. In: European Integration Studies. Miskolc University Press, Miskolc
HAVASI, V. [2005]: Attitudes and Other Phenomena in connection with Work in the EU. In: 5th International Conference of PhD Students- University of Miskolc, Hungary, 14-20 August 2005, Economics I. University of Miskolc, Innovation and Technology Transfer Centre, Miskolc, p.77-81.
HAVASI, V. [2005]: Towards a Sustainable Society. In: 5th International Conference of PhD Students- University of Miskolc, Hungary, 14-20 August 2005, Economics II. University of Miskolc, Innovation and Technology Transfer Centre, Miskolc, p.107-110.
HAVASI, V. [2007]: Do Values have an Effect on Economy? The Relationship between Values and Economy. In: Central European Political Science Review. Fall 2006. Number 25. Volume 7. p.71-81.
HAVASI, V. [2007]: Bizalom és korrupció: szerepük, hatásai, forrásaik, összefüggéseik és alakulásuk Magyarországon. In: Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus XII.-Fasciculus 1. Miskolci Egyetem, Miskolc, p.97-103.

HAVASI, V. [2008]: Az életminőség objektív és szubjektív oldalának összefüggése Pilissszentlászlón. In: Települési környezet. Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kossuth egyetemi Kiadója, Debrecen, p.28-34.

HAVASI, V. [2009]: Értékrendi és életminőségbeli különbségek a miskolci roma és nem roma lakosok körében (megjelenés alatt)